

УДК 821.162.1

Володимир ЄРШОВ

**ЖИТОМИРСЬКИЙ Ю. І. КРАШЕВСЬКИЙ:
МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ**

У статті проаналізовані інтенції творчості Ю. І. Крашевського житомирського періоду життя, вплив письменника на сучасників та його сприйняття оточуючими; причини виникнення та особливості виявлення дигресивного та дисгармонічного самоусвідомлення, «хворобливих», «сомнамбулічних» та «чорних» рефлексій.

Світ Юзефа Ігнація Крашевського житомирського періоду життя та творчості (вересень 1853 – лютий 1860) – світ дискретний, світ дигресивний, світ деколи і де в чому позбавлений звиклої логіки та традиційного способу життя, який виламувався з набутого досвіду облаштованих та гармонійних рустикальних універсумів Романова, Омельного, Городка, Киселів чи Губіна.

Перше знайомство двадцяти дев'яти річного Ю. І. Крашевського з Житомиром відбулось, очевидно, у червні 1841 р., коли письменник їздив до Чуднівського маєтку¹ графа Г. Жевуського на зібрання молодих, але багатообіцяючих літераторів Правобережжя, серед яких, окрім гостинного господаря, були ще Міхал Грабовський, Ігнацій Головінський та інші початкуючі митці художнього слова. Від цього перебіжного знайомства з губернським центром, який він бачив швидше з сидіння кінного екіпажу, у спадщині майстра не залишилося ніяких вражень.

Наступний візит молодого письменника до столиці Волині був, у порівнянні з першим, трохи тривалішим, проте теж коротким. У лютому 1842 р. Юзеф Ігнацій, повертаючись із Києва до Городка Луцького повіту після контрактного ярмарку, знову побував у губернському центрі, відвідавши Генріха Жевуського та Густава Олізара. В епістолярній спадщині письменника залишилася лише згадка про вечерю в першого та обід у другого (с. 104)².

Навесні 1953 р. Ю. І. Крашевський, вибираючи майбутнє місце проживання між Києвом, Рівним та Житомиром, приймає рішення – переїхати до останнього: «треба виховувати хлопців. <...> Житомир мусимо обрати як найдешевше і найзручніше місто, і то не з бажання, а з примусу» (с. 239). Тоді

¹ Чуднів – тепер райцент Житомирської обл., знаходиться в 55 км від обласного центру.

² Kraszewski J. I. Listy do rodziny 1820 – 1863. – Cz. 1: W kraju / Oprac. W. Danek; wstęp St. Burkot. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1982. – 533 s.

Цитати з листів Ю. І. Крашевського до рідних – далі у тексті тільки з позначенням сторінок у круглих дужках.

ж письменник неодноразово навідується до волинської столиці, щоб залагодити деякі справи з переїздом. Вже було придбано невеликий будинок на Мало-Бердичівській з маленьким подвір'ям і садком (с. 242, 250), відбулося заочне триумфальне обрання молодого письменника куратором Волинської чоловічої гімназії (с. 242–243). На поїздки, узгодження і залагодження побутових питань пішло майже півроку, протягом якого Ю. І. Крашевський ще неодноразово відвідував центр Волинської губернії. Остаточне переселення родини відбулося лише в другій половині вересня 1853 р.

Літературний бомонд тогочасного Житомира зразку середини XIX століття склали К. Качковський, а також А. Квятковський, Е. М. Галлі, А. К. Гроза, Б. Дунін-Жуховський, С. Осташевський та Я. Прусінський³. Тут живуть і плідно творять відомий правобережний поет Л. Совінський, збирає волинські стародавності Ф. Новіцький, працює над мемуарами овруцький повстанець А. Павша, веде життя анахорета драматург К. Гейнч. А якщо додати до цього далеко не повного списку імена М. Грабовського чи Г. Жевуського, Т. Бобровського чи Т. Падури, Г. Олізара чи Є. Фелінської, Е. Івановського, А. Н. Коженювського, Адама Плуга, М. Чайковського, Т. Добшевича, А. Анджейовського, Г. Блендовської (Роттермундової з Дзялинських), Вл. Міцкевича etc., etc., etc., чий творчі шляхи були тісно пов'язані з містом над Тетеревом, то можна впевнено стверджувати, що хоч не всі дороги вели до Житомира, проте Житомир стояв на перехресті багатьох доріг.

Житомиріана Ю. І. Крашевського почалася, на жаль, не у світлих тонах. У місті тривала холера (с. 241, 246, 249). Влада не підтвердила виборів новообраного куратора (с. 241, 250–251, 330). Митець опиняється без очікуваного статку та й, відповідно, соціального статусу, на який він розраховував і який дозволив би йому набути моральної незалежності від посагу дружини. Нарешті, безкінечні застуди, хвороби та нездужання рідних (с. 241, 251, 264, 348) та його самого, на що він неодноразово скаржився: «Я ходжу як заморочений і терплю головний біль, який не проходить вже декілька тижнів» (с. 249), «Моє здоров'я набагато не краще, щоправда попустив мене біль горла, але вже кілька тижнів триває такий самий головний біль» (с. 251), «Серед усіх тих клопотів і турбот здоров'я нам не дуже служить» (с. 352), «Тим часом я є й нездоровим, і сумним. <...> З багато чим я змирився, але це, напевно, не перший і не останній біль» (с. 395). Особливо турбувався письменник про отримання паспорту⁴ (с. 241, 273, 275, 278, 280–283, 397), який дозволив би йому вільно пересуватися теренами Російської імперії та поза її кордонами, видача якого безкінечно затримувалася, – «фатальність долі» – все і вся, здавалося, були проти автора бестселерів «Спогадів про Волинь, Полісся і Литву» та «Волинських вечорів».

Перші враження сорокодворічного художника слова про місто досить невтішні, якщо просто не сказати, – жахливі: «мені тепер здається, що Житомир знаходиться десь далеко на самому краю світу» (с. 249), «Житомир

³ А. К. Korespondencia Kroniki. Żytomierz dnia 28 grudnia 1857 r. Polemika z korespondentem T. Wieczory literackie. Obrona ich i istorja. List osób zajmujących się literaturą w Żytomierzu // Kronika Wiadomości krajowych i zagranicznych (Warszawa). – 1858. – 5/17 stycznia. – № 15. – S. 2–3.

⁴ У Державному архіві Житомирської області в «Описи дел секретной части канцелярии губернатора за 1847 год» зберігається вказівка № 148 на справу «О выдаче паспорта помещику Иосифу Крашевскому», (Державний архів Житомирської області. Ф. 70, од. зб. 72. – Арк. 16 зв.), почата 13 червня, закінчена 8 липня. Сама справа не збереглася.

велика пуста, для літератури й мистецтва вигнання, ніхто тут нічим не займається, карти у великій моді» (с. 251), «Житомир зовсім невеселе й неприлаштоване до проживання місто» (с. 253), «Житомир пустий, ніби виметений» (с. 307) – так у листах до рідних чи то інформує Юзеф Ігнацій.

Приїзд Ю.І. Крашевського до Житомира сколихнув місто, однак письменник з гіркою констатує: «У товариствах не буваю і бувати не думаю, але у нас збирається багато людей» (с. 250), «галас чужаків, натовп чужих» (с. 251), «Місто для нас обох не дуже миле, але що ж зробиш. Нічого робити я не можу, ми завжди приймаємо безліч гостей, і стільки ж маємо візитів до віддачі, дуже багато пустих обов'язків, які крадуть час» (с. 287), «У нас завжди багато людей, щовечора на чаї заходить хтось місцевий або з приїжджих» (с. 293). Міська метушня, карнавальність етикету, світська унормованість побуту збільшують роздратування письменника, яке поволі наростає: «Зранку до вечора в моїй кімнаті ярмарок <...>. Велике місто має ресурс, мале – є великим свинством» (с. 344), «Завтра знову обід і бал, післязавтра бал та обід, на все не вистачає сил – і ми всі смертельно втомлені» (с. 350), «Стурбований цим усім я навіть нічого не пишу <...> весь день приходять люди зі своїми справами <...>, від 10 ранку відбувається така маса візитів і прохань, що до обіду, навіть до 3 ані дихнути» (с. 367), і далі – «Тим часом я є і нездоровий, і сумний. Світ, якийсь пустий, а рештка моїх людей утікає від мене тілом і духом» (с. 395), – сповідується Ю.І. Крашевський, і раптом: «Мені досить тут на світі важко» (с. 386).

Ставлення відвідувачів до Ю.І. Крашевського ілюструють замітки Л. Совінського: «Житомир був одним із наймиліших зупинок у плані моєї подорожі <...>. Я повинен був у ньому зустрітися з Крашевським, думаю, що це вагома причина. <...> На Малій Бердичівській вулиці, в домі, добре відомим усім мешканцям міста від найбагатших і найзнаменитіших до найбідніших і найменших, бо хто в нього тільки не бував, хто з тієї або іншої причини не шукав товариства благородного господаря? <...> Недовго ми були самі, оскільки пробила година, після якої був вільний доступ кожному через ці шановні пороги, негайно з'явилися декілька осіб, між іншим я зустрів тут пана Я. Прусіновського <...> шановного доктора Качковського і незабутню пам'ять про Комарніцького»⁵. Дві рефлексії одного процесу, класичний приклад імагологічної дихотомії, при якій візії діаметрально зміщені.

Рустикальний Крашевський повільно входив у конфлікт з Крашевським урбаністичним: «Мусить там [у Романові –В. Є.] бути тихо і спокійно під тими старими ялицями й романівськими деревами, про що я часто заздрю. <...> Житомир <...> досить дивно нагадує село. <...> але так тепер важко, так важко» (с. 254). Розлучення з сільським життям, думається, було зовсім безболісним для письменника, про що одним із перших писав уже М. Дубецький⁶. У перші роки житомирської обскурації до іншого світу відходять найближчі письменнику люди: на початку 1854-го Ельжбета Урбановська (с. 255, 258), у 1855-му Ігнацій Головінський (с. 318), у 1856-му Казимир Коморніцький (с. 341, 343, 344)⁷, – знакові постаті в його житті. На

⁵ Pług A. List Adama Pługa do Felixsa Pietkiewicza. Kilka wrażeń z wycieczek na Litwę // Kronika Wiadomości krajowych i zagranicznych (Warszawa). – 1858. – 5/17 października. – № 275. – S. 4–6. – S. 6.

⁶ Dubiecki M. Na kresach i za Kresami. – Kijów : Nakł. Księgarni L. Idzikowskiego, 1914. – 253 s. – S. 145–147, 150.

⁷ Ibidem, S. 151.

початку «Волинських вечорів» Ю. І. Крашевський із сумом згадує: «З тих, із ким я проводив такі милі вечори в городківському садочку, святої пам'яті Ігнацій Головінський спочиває у вогкій землі над Невою, добродушний Юстини Маєвський на пагорбках кладовища в Дубні, незабутній Казимир Коморницький при костьолі в Тайкурах... я не хочу вже більше всіх перераховувати»⁸, що стало прелюдією для сприйняття всієї житомиріани, що перетвориться у тотальні «вечори», пофарбовані у розмиті тони сутінок. Ю. І. Крашевський відчуває самотність, він усе важче сходиться з людьми, неохоче зав'язує нові знайомства, стає все більше роздратованим і нестриманим.

Дивно, периферійний і далеко не «готичний» Житомир, навіть від середньовіччя в ньому вже в часи Ю. І. Крашевського мало що залишилося, навіював на письменника думки про недосконалість світу, про автодеструктивну діяльність людей, їх гріховність, пошук винного та винних, віру лише в силу природи. На зміну спенсерівським «Спогадам про Волинь, Полісся і Литву» повільно напускався бонавентурівський світ сутінок і темряви «Волинських вечорів» (1859), сну, точніше – безсоння (маємо на увазі його спогади про житомирський період життя у дрезденських «Безсонних ночах»)⁹, нарешті, розпачу: нещасний Житомир (с. 240), – нотує митець, – невеселе місто (с. 253), нелегке у побуті місто (с. 253), дивний (с. 254), пустий і тихий Житомир (с. 372), маленьке містечко¹⁰. Твори житомирського періоду містять відбиток особистісного страждання, оточуючий простір – непристосований та невлаштований, суспільство – ледаще, інертне, бездуховне, оточуючі втомлюють митця. У творчості вже явно відчутні нотки «Нічних неспань» Бонавентури (*Die Nachtwachen von Bonaventura*) та «Гімнів ночі» Новалиса (*Novalis «Hymnen an die Nacht»*).

Авторитет Ю. І. Крашевського у місті бездоганний і давно переріс кордони губернії: «літературних новин із Житомира не чекайте ніяких – бо крім Крашевського, ніхто тут виключно літературі часу не присвячує»¹¹, – досить категорично і дещо тенденційно пише один із кореспондентів «Хроніка вістей державних і зарубіжних». Він у центрі уваги та прискіпливого спостереження, про що свідчить бурхливе салонне життя та літературні вечірки, які проходили в житомирській клубній залі. 21 квітня 1858 р. тут відбулись урочисті проводи Ю. І. Крашевського у першу його закордонну подорож, під час яких виголошувалися поетичні здравиці на честь від'їжджаючого¹².

Ю. І. Крашевського повільно, але міцно стискали лещата когнітивного дисонансу. Письменник нарікав та протестував, пояснював та виправдовувався, всіма силами намагався терпляче зносити контраст невідповідностей між маєтком та містом, ясним рустикальним та сутінковим урбаністичним, попереднім світом життя та сучасною його явою. Очевидно

⁸ Kraszewski J. I. *Wieczory wołyńskie*. – Lwów : Zakład im. Ossolińskich, 1859. – 189 s. – S. 4.

⁹ Kraszewski J. I. *Noce bezsenne* // Kraszewski J. I. *Pamiętniki / Oprac. W. Danek*. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1972. – 472 s. – S. 300–372. – S. 360.

¹⁰ Kraszewski J. I. *Pamiętniki*. *Op. cit.*, S. 360.

¹¹ *Korrespondencja kroniky. Żytomierz d. 10 października 1857 r. // Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych*. – (Warszawa). – 1857. – 9/21 października. – № 277. – S. 1.

¹² [Kwiatkowski A.] *Żytomierz dnia 21 kwietnia (3 maja) 1858 r. Odjazd Kraszewskiego za Granicę // Kronika Wiadomości krajowych i zagranicznych (Warszawa)*. – 1858. – 29 kwietnia / 11 maja. – № 124. – S. 1–2. – S. 1. Pług Adam. Józef Ignacy Kraszewski (*Życiorys*) // *Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego*. – Warszawa : Drukiem Józefa Ungra, 1880. – 527 s. – S. I–CIV. – S. LXXXVI, LXXXVIII.

десь тоді на Житомирщині у нього почав складатися стійкий поведінковий стереотип, коли письменник у подальшому намагатиметься відчужуватися від можливих незручностей, серед яких як буденна суєта, так і дискомфорт світського життя і, як наслідок, не прив'язуватися до людей.

Урбаністичний Ю. І. Крашевський занурився у суспільну та громадську діяльність Житомира. Восени 1854 р. Юзефа Ігнація було призначено керівником Волинського статистичного комітету, того ж року він увійшов до складу членів губернського тюремного комітету, два роки потому – у кінці травня 1856 р. – вдруге було обрано куратором чоловічої гімназії (с. 330, 346, 381), обов'язки якого він виконував до 1859 р. У січні 1857 р. його було обрано на посаду художнього директора театру, які він сумлінно виконував до липня 1859 р., у 1857 – 1859 роках – він голова Волинського товариства добродійності (с. 352, 376). У той самий час його запросили працювати в комітеті по селянським справам (с. 388, 390, 392, 395), з кінця 1858 р. – обрали головою губернського дворянського клубу, а в 1859 р. він зав'язав певні стосунки з житомирським книжково-видавничим товариством.

Житомирський урбаністичний день Ю. І. Крашевського, за його власними свідченнями, виглядав наступним чином: «О 10-й я в мундирі у маршалка (перед тим я мусив приймати в себе професорів гімназії), далі я з ½ до 11 у губернатора, у єпископа, у віце-губернатора та в місцевого архієрея. Завтра театральний комітет о 10, тюремний комітет о 11, вечором вибори в клубі, а сьогодні урочистості в театрі, бо 6 грудня Миколи. І так майже щоденно, не те, так інше, і по три рази починаю писати роман до „Газети“» (с. 381). Далі знову лапідарно перелічує: «Крім усього маю гімназію, театр, в'язницю, клуб» (с. 411). Він прагне публічності, але страждає від надлишку уваги, бажає творити, а замість того пише службові звіти, мріє про тишу і водночас рветься до бегомого життя, «до карнавальних забав, які так щиро не любив»¹³.

13 лютого 1857 р. відбулася прем'єра п'єси Ю. І. Крашевського «Портрет» (с. 349–350), яка з великим ентузіазмом була прийнята городянами. У лютому 1858 р. на житомирській сцені було поставлено нову його комедію «Легше зіпсувати, ніж виправити», а 1 січня 1859 р. «Стара історія» (с. 412), у передмові до якої митець пише про особистісну самотність та зламаність: «Для мене на ціле життя буде пам'ятний той вечір 1 січня, який я провів, сховавшись у верхній ложі, дивлячись у мовчазний, похмурий, тривожний театр; партер іноді глухо відгукувався оплесками... і в характерних постатях наших кількох, на жаль! аристархів на цей момент пригнічених важливістю своєї суддівської місії, а також невпевненістю в тому, чи аплодувати шляхтичу, чи селянину... чи обурюватися, чи хвалити, чи свистати чи сміятися. Я знаю, що в самотній моїй ложі тривало представлення довжиною як вік у просторі часу, і я залишив його весь зламаний...»¹⁴. Але, як відомо, немає пророків у своїй вітчизні. Саме ці твори викликали хвилю обурення зашкарублої фронди. На Ю. І. Крашевського, котрого ще недавно боготворили, стали тиснути, розпускати про нього плітки й просто виживати. Письменник все більше й більше усамітнювався та ухилився від громадської роботи. Наступало драматичне відчуження житомирського простору...

Попри все, авторитет Юзефа Ігнація за межами міста ставав дедалі вищим. У травні 1857 р. у Варшаві була видана комедія Ю. Коженювського

¹³ Ibidem, S. LXXVII.

¹⁴ Kraszewski J. I. Stare dzieje. Komedia w czterech aktach, grana na teatrze wołyńskim w Żytomierzu 1. Stycznia 1859. – Poznań : J. Żupański, 1859. – 142 s. – S. 9.

«Репутація в містечку», на титульному листі якої зазначалося: «Дохід від цієї комедії автор призначає театру в Житомирі, віддаючи його в розпорядження Ю. І. Крашевського»¹⁵.

Своє громадянське кредо письменник однозначно й дещо тенденційно висловив у «Волинських вечорах», написаних ще в 1857 р. і надрукованих окремим виданням у 1859 р. У цьому творі дано досить негативну характеристику місцевій, уточнимо, волинській шляхті, з докорами за консерватизм і пасивність у розв'язанні селянського питання. Ця ж проблема знайшла своє алюзорне вирішення в комедії «Стара історія» та, нарешті, в повісті «Історія кілочка в тині з вірогідних джерел зібрана та записана», створеній у грудні 1858 р. по гарячих слідах дискусій у товаристві добродійників. Крім цього, його скрізь і постійно супроводжувала боротьба: чи то з гімназійним начальством: «Зараз веду боротьбу зі шкільною владою <...>. Тяжка боротьба» (с. 414), чи то з волинським дворянством: «Мої листи до [Варшавської – В. Є.] „Газети“ жорстоко наразили на мене всю Волинь. Безперестанно із цього приводу боротьба, прикрощі <...>, то дріб'язково та безглуздо, болісно» (с. 417). Наступним етапом боротьби стали вибори почесного попечителя гімназії. Напередодні події цілий тиждень «тривала боротьба й таке обурення, що важко було показатися на вулиці, – пише Юзеф Ігнацій. – Але, незважаючи на те, що я підставив лоб усій губернії, я входив у залу й відстоював своє положення. Я мав і друзів і своїх однодумців» (с. 419). 267-ма голосами «за» і 61-м – «проти» Ю. І. Крашевського було знову обрано почесним попечителем гімназії, обрано не за підтримкою волинян, а – киян, уточнимо, що зменшувало відчуття насолоди від отриманої перемоги. Він відходить від активної роботи, пише прохання про звільнення, однак, офіційне звільнення куратора зі служби відбудеться лише через два роки, тобто після від'їзду Ю. І. Крашевського з Житомира. В грудні 1860 р. попечитель Київського учбового округу подав прохання про його звільнення¹⁶.

Стосунки з житомир'янами почали псуватись. Ю. І. Крашевському неодноразово пропонували взяти участь у житомирському книжково-видавничому товаристві (1858 – 1860 – 1865), до складу якого входили К. Качковський, А. К. Гроза, А. Н. Коженювський, А. Квятковський, Е. М. Галлі, Л. Ліпковський, Ф. Новіцький та ін., але письменник постійно відмовлявся. Очевидно, він важко переживав видання в Києві К. Качковським брошури «Звіт, складений книжково-видавничому товариству в Житомирі дня 22 квітня 1859 року»¹⁷, яку можна потрактувати як програмний документ діяльності правобережного бомонду, але одночасно в якій автор у різкій формі докоряв відомому митцю художнього слова за небажання співпрацювати. 15 липня 1859 р. в секретній частині канцелярії волинського губернатора було порушено слідчу справу «Про організацію в Житомирі Ліпковським, Грозою і Качковським товариства чи кампанії на акції для розповсюдження серед поляків польських книг, а також про видавництво їх у типографії Квятковського та продаж у магазині Гусаровського»¹⁸. Ю. І. Крашевський

¹⁵ Korzeniowski J. Reputacja w miasteczku. – Warszawa : J. Unger, 1857. – 107 s.

¹⁶ Державний архів Житомирської області. – Ф. 72, оп. 1, спр. 344. – Арк. 112 зв.

¹⁷ Kaczkowski K. Sprawozdanie złożone Stowarzyszeniu Xięgarsko-Wydawniczemu w Żytomierzu, dnia 22 kwietnia 1859 roku. – Kijów, 1859. – 22 s.

¹⁸ Справа не збереглася. Назва цитується згідно «Описи секретных дел канцелярии губернатора за 1860 – 1865 гг». Державний архів Житомирської області. – Ф. 70, оп. 1, спр. 89. – Арк. 167.

знову опинився втягнутим у слідчі дії, які свого часу зламали йому молодість, зашкодили в Києві, намагалися зруйнувати кар'єру в Житомирі. Його викликають давати свідчення проти побратимів по мистецькому цеху, однак письменник категорично відмовляється підтверджувати підозри слідчої комісії.

Апріорі рустикальний Ю. І. Крашевський, окрім громадської діяльності, постійно влаштовував у своєму будинку музичні вечори, блукав околицями містечка і творив маслом, аквареллю чи олівцем живописні образи чи етнографічні замальовки з натури (с. 382, 385), їздив милуватися столітніми дубами до Тригір'я¹⁹, усамітнювався в колекціонуванні медалей, старовинних гравюр і малюнків. Вояжі на лоно природи були втечею не тільки і не стільки від мирської суєти, скільки від нещасного, невеселого, незручного, дивного, водночас пустого й тихого маленького містечка. Околична природа – всесвіт, що устоявся, непідвласний інтригам, та вільний від марної боротьби за визнання. Тут він, як тоді 1-го січня, неначе в самотній театральній ложі, осмислює балаганне провінційне життя, пригадує ріденькі оплески мовчазного, хмурого та неспокійного оточення, розмірковує про свою участь у довгій, як століття, виставі життя.

Художні твори житомирського періоду – різножанрові, різнохарактерні, різновекторні. Складається враження, що письменник кидався у пошуках репера, до якого міг би прив'язатися, щоб потім визначити лоцію поступу.

У Житомирі Ю. І. Крашевський доопрацьовує роман «Диваки» (перше видання 1853 р., робота над другим завершена у 1856-му), пише «Роман без назви» (1853 – 1854), «Trapezologion» (1854), «Типи й характери» (1854), «Два світи» (1855), «Могила ченця» (1855), «Єрмола» (1855), «Абракадабра» (1856), «Старий замок» (1856), «Божий підмайстер» (1856), «Більський староста» (1856), «Хвороби віку» (1856), які сучасники одразу назвали «патологічною студією»²⁰, «Гімни жалоби» (1857; с. 411, 412), «Могили», жанр яких визначає як фантазії (1857; с. 382), «Подорож до містечка» (1857), «Старопольська любов» (1857), «Метаморфози» (1856 – 1857), «Залишки життя» (1858), «Історія кілочка в тині» (1858), «Кастелянський мед» (1859), «Капрі й Рим» (1859), драматургічні твори: «Легше зіпсувати, ніж виправити» (1855), «Портрет» (1855), «Стара історія» (1858), поема «Село. Селянка» (1858), книга нарисів «Картки з подорожі» (1859), «Зараз і триста років тому» (1859 – 1860), «Вертеп» (1860), нарешті, – «Волинські вечори» (1859).

Зазначимо, що у «Волинських вечорах» Ю. І. Крашевського відчуваються нотки «Петербурзьких вечорів» (1821) Жозефа де Местра – одного з найбільш впливових представників релігійного абсолютизму, теоретика консерватизму та поміркованості. Власне, як Ж. де Местр пророчить розкол російського світу, так Ю. І. Крашевський ілюструє розкол світу польського кресо-помежів'я, коли пише «Заради жертви майбутньому, ми вдаємо себе за богатих, видаємо за високо народжених, нарешті, ми вдаємо себе за освічених людей, і цей снобізм руйнує нас і веде до падіння. <...>. Ми не маємо сорому там, де б його слід було мати, не стидаємося вимагати від самих святіших їх обов'язків; а фальшивий сором бідності, походження, зв'язків, кривить і паралізує все наше життя»²¹. Навіть побіжний аналіз назв творів житомирського періоду (не входячи до їх змістовності), свідчить про панівний характер стилю чорного

¹⁹ Kraszewski J. I. Noce bezsenne. Op. cit.. S. 361. Село Тригір'я Житомирського району знаходиться в 20 км від Житомира у напрямку м. Чуднова.

²⁰ Kronika wiadomości krajowych i zagranicznych. – Warszawa. – 1856. – 16/28 sierpnia. – № 140.

²¹ Kraszewski J. I. Wieczory wołyńskie. Op. cit., S. 135.

романтизму у творчості Ю. І. Крашевського у середині XIX ст., який дещо затягнувся порівняно зі світовою літературою. Пропонуємо деяку експериментальну та штучну інсталяцію з назв творів Ю. І. Крашевського, у якій вбачаються певні метанарації письменницької екзистенції: «Деякі типи й характери диваків, що живуть між двома світами, старим – у тенетах старої історії, старому замку чи могилами ченців, та новим – у якійсь абракадабрі чи метаморфозах, іншими словами, чи зараз, чи триста років тому під час патологічної хвороби віку, довгими волинськими вечорами обговорюють у стилі жалобних гімнів та селянок свої залишки життя, що репрезентує якийсь чи роман без назви чи вертеп...».

Пошуки сенсу творчості Ю. І. Крашевського житомирського періоду життя дозволяють вбачати в ньому не тільки і не стільки відтворення минувшини чи створення статистичної або етнографічної картинки сучасної Волині, скільки відчуті мотиви «чорного світу», який має наступити після кантівсько-бенавентурівського «кінця часу», в якому автор інстинктивно прагнув відкрити прихований сенс світу кресо-помежів'я, який закінчувався та й, власне, закінчився вже з Ю. І. Крашевським.

Апогей «кінця житомирського часу» відбувся десь у лютому 1859 р., коли на сторінках «Варшавської газети» Ю. І. Крашевський опублікував низку листів, у яких критикував волинське дворянство за байдужість до справи освіти і селянських проблем, риторично запитуючи: «Ви мені скажете, що я песиміст, тому що я чорню країну»?²². Передбачаючи злостиві нападки, зокрема, епатував: «Гнів ваш втішає мене і радує: чекав на нього, радію йому; нехай той гнів на зло негідному наклепнику сприятиме влаштуванню агрономічної школи, товариства шосейних доріг і шкіл для сільського люду, реставрацію костьолів, постійного фонду для підтримки польського театру <...> хай ще на зло мені посприє організації стипендії при гімназіях для бідних учнів, охорони по містах, закриттю корчмів у селах»²³. Адресатами були цілком конкретні представники волинського дворянства, серед яких, наприклад, волинський предводитель дворянства К. Ф. Мікулич, який змушений був виступати в одному з наступних номерів на захист мундиру²⁴.

Окулярне вираження протистояння між «двома світами» бачимо у підтексті житомирських спогадів семидесятип'ятирічного Ю. І. Крашевського «Безсонні ночі», які вийшли, звернемо увагу, з підзаголовком «Фантазії на чорному тлі» (1887). Через двадцять сім років, у мемуарах дрезденського періоду, він називатиме житомирський період «на Волині під час кураторства в гімназії» найтяжчим періодом свого життя, яке розривалося й розпорошувалося у складній структурі провінційного товариства, що «збіглося з різних кінців світу, ділилося на купки, групи, кола». Найбільше письменника засмучувала «необхідність скрізь вести боротьбу і всюди зустрічати опір, недружелюбність, заздрість, підкилимові інтриги»²⁵. Згадка про товариство, яке «збіглося з різних кінців світу», думаємо, не була випадковою. Дискретність кресо-помежівного світу письменника, світу що конфліктував між рустикальним та

²² Цит. за: Piłg Adam. Józef Ignacy Kraszewski (Życiorys). Op. cit., S. LXXVI.

²³ Listy J. I. Kraszewskiego do redakcyi «Gazety Warszawskiej». VI // Gazeta warszawska. – 1859. – 1/13 квітня. – № 99. – S. 3–4. – S. 4.

²⁴ Mikulicz K. Korespondencya «Gazety Warszawskiej». Żytomierz, 15 kwietnia 1859 r. // Gazeta warszawska. – 1859. – 4/16 maja. – № 129. – S. 6.

²⁵ Kraszewski J. I. Pamiętniki / Oprac. W. Danek. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, [1972]. – 472 s. – S. 360.

урбаністичним, тим злагодженим та органічним у Романові, Довгому, Омельно, Городку, Киселях чи Губині, – зазнав аберації та трансформації в Житомирі, котрий став для нього чорним, пригадаймо піджанрову дифеніцію житомирських «Безсонних ночей» – «фантазії на чорному тлі». Це був «світ» ночі, вечора, соннамбулізму, сну, розпачу, безумства, фантазмагоричності, «підкилимових інтриг» і дикий світ, що, як він думав, самознищував митця, і з якого треба було швидко кудись утікати.

Морально-етичний дискомфорт Ю. І. Крашевського в житомирському просторі багато в чому був наслідком споконвічної правобережної проблеми: «свій – інший свій», – іншими словами, «свій серед чужих» або «чужий серед своїх». «Прорив» Ю. І. Крашевського 1858 року до Європи, а разом із тим «Картки з подорожі», які стали, по суті, першою правобережною рефлексією європейського простору доби постромантизму, не викликали захоплення у сучасників ні в центрі, ні на периферії²⁶, на протигагу від його попередніх «Спогадів про Волинь, Полісся та Литву» чи «Спогади про Одесу, Єдисан та Буджак», які були захоплено сприйняті правобережним читачем. Річ у тім, що читач обох «Спогадів...» відкривав для себе свій власний простір, на відміну від «Карток...», де був презентований далекий для нього і малозрозумілий західноєвропейський, від якого, до речі, не був у захваті і сам мандрівник^{27, 28}.

У силу історичних обставин автохтонні правобережні митці, серед яких назовемо імена лише Т. Бобровського, Е. М. Галлі, К. Гейнча, І. Головінського, М. Грабовського, А. К. Грози, А. Єловицького, Г. Жевуського, Е. Івановського, Ф. Карпінського, К. Качковського, А. Квятковського, Ф. Ковальського, Г. Олізара, Т. Олізаровського, С. Осташевського, Т. Падалиці, Т. Падури, А. Пжездзецького, Адама Плуґа, Я. Прусіновського, А. Ролле, Л. Совінського, Є. Фелінської, М. Чайковського все більше відокремлювався від патерної культури й нагадував мушлю, яка досить критично та й, додамо, скептично пропускала кризь себе всі новомодні віяння як Заходу, так і Сходу. Він дуже цупко тримався непорушності свого стану, своїх традицій, що й без того могло б ускладнити досить невизначене його становище. Саме тоді зароджується протиставлення «свого» правобережного – «іншому» варшавському, з одного боку, та петербурзькому, – з іншого. Існування у лімінальному просторі між Бугом і Дніпром, між Королівством Польським та Великоросією, між Сходом і Заходом, не пристаючи до жодного з берегів, вимагало особливої екзистенції. Це був світ, відмінний від інших світів, які часто ставали йому чужими й ворожими, світів, які не намагалися його зрозуміти, не цікавилися ним, штучно витиснивши його на околицю культурного й політичного життя.

«Житомирська ментальність» – річ примхлива, що різко відрізнялася, наприклад, від луцької. Луцьк був рівновіддаленим від Варшави й Житомира, та кардинально – від самої Варшави, не говорячи вже про Петербург чи Київ. Житомирщина – закуток чи то Російської імперії, чи то Королівства Польського, в якому життя вимагало особливої культури, традицій, навіть упертості. Як нам здається, найкраще тогочасного волинянина презентує

²⁶ Hertz P. Od wydawcy // Kraszewski J. I. Kartki z podróży 1858 – 1864 / Przyp. i postłw. opatrzył P. Hertz. – T. 2. – Warszawa : PIW, 1977. – 518 s. – S. 466.

²⁷ Jedlicki J. Jakiej cywilizacji Polacy potrzebują. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988. – 378 s. – S. 207-209.

²⁸ Czapiewski J. Między buntem a ugodą: kształtowanie się poglądów politycznych J. I. Kraszewskiego. – Wrocław : Uniwersytet Wrocławski, 2000. – 239 s. – S. 188.

архаїчне прислів'я «овруцький шляхтич»²⁹, в якому вмістилися поняття про волинську честь, непорушність споконвічних традицій, вірність своєму, «тутейшому», опозиційність іншому, в тому числі європейському, а разом із тим – упертість, забобонність, ідея суспільного гуртування³⁰ і, можливо, навіть недалекоглядність. Тому не дивно, що саме Правобережжя «вибухнуло» прагненням до мемуаристичної літератури, літератури, яка сакралізувала минуле. Профетизм, міленаризм та певною мірою фаталізм правобережного митця мав насичувати майбутні покоління своєю винятковістю, непересічністю, ексклюзивними аксіологічними надбаннями. Думається, що закономірним було й те, що саме Житомир став столицею – огнищем інтелектуального життя Правобережжя^{31, 32}, бо за ним на північ був або зрусифікований Київ та імперський Петербург, або східні «Єдисан і Буджак».

У першій половині XIX ст. набирає обертів процес, який умовно можна назвати реполонізацією, – набуття правобережними письменниками патерної незалежності, який відбувався паралельно з русифікаторською політикою царату, але не маючого з нею нічого спільного. Ще Ст. Козмян виношував плани полонізації Волині³³, яка почала, на його думку, ментально відрізнитися від Королівства Польського. Знаковою подією краю позаминулого століття став той славно відомий червневий 1841 р. чуднівський з'їзд волинсько-литовських літераторів. Пошук естетичних та соціальних орієнтирів був бурхливим, дискурсивним, конфронтаційним. У наступних роках шляхи правобережної еліти розійшлися в діаметральних напрямках. Однак саме цей з'їзд яскраво проілюстрував визріле прагнення до гуртування та самоідентифікації правобережців, пошуків реперу, з якого мало відбуватись опанування батьківського простору та рецепції Сходу й Заходу. Тому, стає зрозумілим, чому Ю. І. Крашевський ще довго кидався між виданнями, коли жив на лучанщині, – «Петербургським тижневиком», а коли у Житомирі – «Варшавською газетою».

Парадоксальною є думка Ю. І. Крашевського, яка митець занотував наприкінці життя: «Бути вигнанцем і відчувати себе ним – краще вже серед чужаків, бо їм багато чого можна пробачити; але повернутися на рідну землю і, де тебе будуть докоряти як „приблуду“, почувати себе в ній вигнанцем і немилим гостем, було б надто болісним. Отже краще просуватися між не своїх, щоб свої не мали чим дорікати, і бути в змозі любити їх здалека»³⁴. Батьківщину «любитиме з далека» не тільки Ю. І. Крашевський, але й С. Гоцинський, Ю. Б. Залеський, Ю. Словацький, Ю. Коженювський, Т. Т. Еж, Н. Олізар та багато інших, хто за власним бажанням у пошуках кращої долі або за примусових обставин її залишили. Вони складають сьогодні класикум

²⁹ Darowski A.W. Przystawia polskie odnoszące się do nazwisk szlacheckich i miejscowości. – Poznań : J. K. Żupański, 1874. (– Warszawa, 1970). – 219 s. – S. 158. Місто Овруч – повітовий центр Волинської губернії в 130 км від Житомира.

³⁰ Єршов В. Особливості гурту та гуртування персонажів, як самобутнього елементу композиції мемуаризованого тексту правобережної польськомовної літератури України першої половини XIX століття // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – Вип. 44. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 204–209.

³¹ Falkowski J. Życie towarzyskie w qub. podolskiej, wołyńskiej i kijowskiej w pierwszym połowie naszego wieku // Kłosy. Czasopismo ilustrowane tygodniowe (Warszawa). – Т. 42. – 1886. – S. 93-94, 109–111, 117–118.

³² Stupkiewicz St. Ognisko polskiego życia kulturalnego w połowie XIX wieku w Żytomierzu // Przegląd humanistyczny (Warszawa). – № 3. – 1966. – S. 47–64.

³³ Rudkowska M. Kraszewski wobec Rosji. Próby komparawistyczne. – Warszawa : Narodowe Centrum Kultury, 2009. – 336 s. – S. 143, 211–212.

³⁴ Kraszewski J. I. Noce bezsenne. Op. cit., S. 388.

великопольської художньої літератури. Іншим же правобережцям Кліо уготувала забуття та місце в лімінальному просторі літератури помежів'я...

Житомиряни не сприйняли душевного сум'яття Ю. І. Крашевського, рівнозначно як і він не сприйняв їх. Вони стали паралельними світами, які завідомо не могли знайти точок зіткнення: західняк і східняк, європеєць та лімiнали, непосполіти і старополяки (пригадаймо Юзефа Старопольського з комедії А. Н. Коженювського «Для милого гроша»), мрійливий дідич та приземлені городяни. Варто звернути увагу на те, що наприкінці житомирського періоду серед оточення майстра ми не бачимо ні старих друзів, ні нових. Житомир, якщо не брати до уваги «Волинських вечорів», ніде й ніколи не став майданчиком для творення якогось із його романів, оповідань чи поетичного рядка. Сім житомирських років – лише болісні згадки та головний біль, від власне прямого значення слів «головний біль» та метафоричного – від усього того, що його оточувало. Можливо, саме тому «славити біль» стало основою псевдоніму Bolesławity? До письменника приходять чорні думки і він сповiдується: «Мені дуже тут та світі важко, і я дуже постарів, млявий та трохи поглупів» (с. 386), «Я все життя був вигнанцем і під чужою стріхою мусив шукати укриття <...>. Добре, що я сьогодні маю багато занять і клопотів, бо про те все, що болить, не можу думати» (с. 411). Житомирський час добігав кінця. Невдовзі Ю. І. Крашевський залишить Житомир, виїде до Варшави, а далі – у світ, який уже ніде й ніколи не стане для нього ні милим, ні лагідним, ні батьківським.

У 1861 р. в одному з нарисів про Житомир Ю. І. Крашевський раптово виплесне: «Тут чудово, тут дико, тут сумно, але так прекрасно»³⁵...

Wołodymyr Jerszow.

Żytomierski J. I. Kraszewski: między Wschodem i Zachodem

W artykule przeanalizowano intencje twórczości J. I. Kraszewskiego żytomierskiego okresu życia, wpływ pisarza na współczesników i jego postrzegania przez otaczających; przyczyny powstania i właściwości ujawnienia dygresyjnego i dysharmonicznego samouświadczenia, refleksji «chorobliwych», «somnambulicznych» i «czarnych».

Владимир Ершов.

Житомирский Ю. И. Крашевский: между Востоком и Западом

В статье проанализированы интенции творчества Ю. И. Крашевского житомирского периода жизни, влияние писателя на современников и его восприятия окружающими; причины возникновения и особенности выявления дигрессивного и дисгармоничного самоосознания, «болезненных», «сомнамбулических» и «черных» рефлексий.

Volodimir Ershov.

Zhytomyr Ju. I. Krashevskiy: Between East and the West.

The intensions of work of Ju. I. Krashevskiy of the Zhytomyr period of life, influence of writer on contemporaries and his perceptions by surroundings; reasons of origin and peculiarities of exposure of digressive and disharmonious self-consciousness, «sickly», «somnambulist» and «black» reflections are analysed in the article.

³⁵ Kraszewski J. I. Żytomierz // Tygodnik Ilustrowany. – 1861. – 12/24 sierpnia. – № 100. – S. 72–74. – S. 73.